

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова, В.Н. Волков // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9, № 3. – С. 79.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций: учеб. пособие / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М.: Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
4. Михайлов Л.А. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях: Учебное пособие / Л.А. Михайлов, Т.В. Маликова, О.В. Шатровой, А.Л. Михайлов, В.П. Соломин / под ред. Л.А. Михайлова. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
5. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. – 1988. – 236 с.
6. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
7. Резнікова О.А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.А. Резнікова. – Слов'янськ, 2009. – 229 с.
8. Стоиков И.Д. Анализ защитных проявлений личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / И.Д. Стоиков. – М., 1986. – 160 с.

УДК 159.938.3:378

ЦІКАВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Циганчук Т.В., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті висвітлено проблематику експериментальних досліджень у психологічній науці. Визначено поняття експерименту та кореляційного дослідження, їх переваги. Наведено приклади квазіекспериментальних досліджень, проведених студентами Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ключові слова: експеримент, кореляційне дослідження, цінності, ментальність.

В статті освіщена проблематика експериментальних досліджень в психологічній науці. Визначено поняття експерименту та кореляційного дослідження, їх переваги. Наведено приклади квазіекспериментальних досліджень, проведених студентами Київського університету імені Бориса Грінченка.

Ключевые слова: эксперимент, корреляционное исследование, ценности, ментальность.

Tsyhanchuk T.V. INTERESTING RESEARCH IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE

The article focuses on the problems of experimental research in psychological science. The concept of correlation research its advantages is determined. Examples of quasiexperimental studies conducted by students of the Boris Grinchenko University of Kyiv are presented.

Key words: experiment, correlation research, values, mentality.

Актуальність теми та постановка проблеми дослідження зумовлюється тим, що для психології все більшого значення набувають дослідження тих сфер психічного, яким раніше не приділялось достатньо уваги. Така ситуація часто пов'язується з відсутністю апробованих та валідизованих методик, пролонгованістю досліджень у часі, технічними можливостями дослідника. У даній статті ми навели приклади спроб дослідити цікаві та актуальні проблеми. При цьому ми намагались підібрати інструментарій дослідження з точки зору його доступності для подальшого вивчення даних питань. Дослідження проводились на базі Київського університету імені Бориса Грінченка в рамках написання студентами магістерських робіт.

Постановка завдання. Мета статті – визначення поняття експериментального та кореляційного дослідження, наведення прикладів цікавих досліджень у психологічній галузі.

Виклад основного матеріалу. Ми визначаємо експеримент як метод вивчення впливу незалежної змінної на залежну під час урахування проміжних змінних і константних характеристик. Класичним експериментом вважається спеціально організована діяльність вченого з перевірки наукових гіпотез причинно-наслідкового (каузального) характеру. Перевагами експериментального дослідження є об'єктивність, точність, активність, можливість контролю та повтору. Класичний експеримент провести досить складно – важ-

ко стандартизувати умови, збалансувати змінні, забезпечити контроль процедури дослідження. Тому в студентських роботах ми використовували різновиди квазі-експериментального плану – кореляційні дослідження. Кореляційне дослідження спрямоване на перевірку гіпотези про статистичний зв'язок між змінними. При цьому наявність такого зв'язку не свідчить про їх причинну обумовленість. Наведені приклади є дослідженнями констатувального характеру, тобто передбачають виявлення особливостей психічних явищ, які вже існують. Усі заміри проводились у природних умовах. У статті ми спробували стисло викласти основні факти, отримані в результаті проведених досліджень.

Особливості ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку (Шмарова І.)

Метою дослідження було визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів, виявлення тенденції до зміни рангового місця в ієрархії ціннісних орієнтацій під впливом зовнішнього середовища. У процесі дослідження були використані наступні методики: «Життєві цінності» (адаптована Н.О. Шевченко) на основі М. Рокича для молодших школярів, анкетування для оцінювання рівня шкільної мотивації (Н.Г. Луска-

нова), соціометричне дослідження дітей молодшого шкільного віку [5; 6].

Авторами були співвіднесені ціннісні орієнтації дітей із їх оцінкою значущими дорослими, в результаті чого встановлено, що і діти, і їх батьки, і вчителі в оцінку цінностей вкладають різний зміст. Також був виявлений зв'язок між ціннісними орієнтаціями дітей та їх мотивацією до навчання.

Кореляційний аналіз, проведений між ціннісними орієнтаціями батьків і дітей, показав, що встановлені позитивні і негативні зв'язки між термінальними та інструментальними цінностями батьків і ціннісними орієнтаціями дітей є дуже важливим джерелом формування в дітей світогляду, а разом із ним і ціннісних орієнтацій. Крім того, кількість визначених зв'язків (близько 80) говорить про те, що батьки значною мірою впливають на формування ціннісних орієнтацій дітей, причому цей вплив може проявлятися у зовсім неочікуваних (на перший погляд) ціннісних орієнтаціях дітей. У таблиці 1 наведено значимі кореляції між ціннісними орієнтаціями дітей та батьків.

Також вивчення особливостей ціннісних орієнтацій дітей у залежності від їх статусу в групі показало, що кожна статусна група у визначених ціннісних орієнтаціях проявила логічні закономірності. Діти, значною

Таблиця 1

Кореляції між ціннісними орієнтаціями дітей та батьків

Позитивна кореляція		Негативна кореляція	
Діти	Батьки	Діти	Батьки
Батьки	Акуратність (0,8), вихованість (0,57), самоконтроль (0,52)	Навчання	Вихованість (- 0,42)
Багатство	Акуратність (0,52), тверда воля (0,48), ефективність у справах (0,55)	Друзі	Старанність (-0,50)
Мир	Вихованість (0,47), високі запити (0,45)	Щастя	Старанність (-0,61), незалежність (-0,49), освіченість (-0,51)
Природа	Вихованість(0,61)	Природа	Незалежність (-0,52), самоконтроль (-0,70)
Допомога іншим	Високі запити (0,5), тверда воля (0,47)	Багатство	Незалежність (-0,49), широта поглядів (-0,46)
Щастя	Непримиренність до недоліків власних та чужих(0,53), терпимість (0,65), чуткість (0,54), широта поглядів (0,53)	Спорт, мистецтво	Незалежність (-0,50)
Навчання	Освіченість (0,45), раціоналізм (0,51)	Здоров'я	Непримиренність до недоліків (-0,50), широта поглядів (-0,51)
Здоров'я	Відповідальність(0,53)	Якості характеру	Освіченість (-0,48)
Іграшки	Раціоналізм (0,47)	Друзі (-0,50), віра в Бога (-0,46)	Відповідальність
Друзі	Чесність (0,6)	Мир	Широта поглядів (-0,47)
Якості характеру (0,51), спорт і мистецтво (0,67)	Ефективність у справах	Батьки	Тверда воля (-0,62), чесність (-0,48)

мірою орієнтовані на результативну діяльність («Навчання»), потрапили до категорії «Зірок» та лідерів; діти, значною мірою орієнтовані на комунікації («Допомога іншим», «Якості характеру»), – до категорії «Популярних»; діти, які не орієнтуються на соціально значимі цінності («Навчання», «Якості характеру»), – до категорії «Не популярних». Іншими словами, можна говорити про те, що, з одного боку, ціннісні орієнтації впливають на статус дітей в групі, з іншого – статус в групі формує і закріплює ціннісні «стереотипи».

Вивчення зв'язку між рівнем мотивації дітей до навчання і ціннісними орієнтаціями підтвердило те, що рівень мотивації до навчання також взаємопов'язаний з особливостями ціннісних орієнтацій дітей; що в залежності від рівня мотивації до навчання діти по-різному відносяться до таких цінностей, як «Навчання», що цілком логічно; «Допомога іншим», на яку діти з вищим рівнем мотивації більш орієнтовані, ніж діти з нижчим рівнем; «Віра в Бога», на яку діти з нижчим рівнем мотивації орієнтовані більше, ніж діти з вищим рівнем.

Таким чином, кореляційний аналіз допоміг створити «психологічний портрет» уявлень дітей про важливість і значущість для них тих чи інших цінностей батьків.

Особливості психологічної картини світу учасників бойових дій (Бідна С.)

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей картини світу осіб, які брали участь у бойових діях. У дослідженні були використані такі методики, як: методика «Незакінчені речення» (Дж. М. Сакса, С. Леві); опитувальник визначення рівня тривожності (Ю. Щербатих); проективна малюноква методика «Образ світу» (модифікація О. Романової, О. Потьомкіної); методика діагностики соціально-психологічної адаптивності (СПА) (К. Роджерса та Р. Даймонд).

Аналіз відповідей досліджуваних показав, що перебування в довготривалій, психотравмуючій події призводить до активізації страху, пов'язаного з фізичною шкодою, а саме: страху смерті, втрати близьких та страху поранення. Значно меншою мірою в досліджуваних виражений соціально-опосередкований страх самотності. Навіть після повернення із зони воєнного конфлікту страх смерті займає ключове положення серед негативних переживань учасників бойових дій.

Довготривале перебування в екстремальних умовах призводить до того, що в афективній сфері переважає негативний емоційний стан, який може проявлятися

в безпричинному нападі страху, тривожності, нав'язливих спогадах про психотравмуючі події, що супроводжуються важкими переживаннями, станом песимізму, нездатністю говорити про воєнні події. Значна більшість опитуваних мають негативне ставлення до себе, що супроводжується нападами гніву, думками про самогубство, агресивною поведінкою. Для досліджуваних, окрім сильно вираженої емоції страху, характерним є негативне уявлення про майбутнє. У більшій мірі майбутнє описується як «складне», «жахливе», «похмуре», «невизначене». При описі минулого домінуючим є спогад про сім'ю.

Реакція на стрес, спричинена бойовими втратами, може викликати в людини думки про самопошкодження, в гіршому випадку – думки, пов'язані із самогубством, та суїцидальні дії. Інтенсивність цих страхів респондентів може приймати фобічну симптоматику.

Середній інтегральний показник переживань та побоювань опитаних учасників бойових дій значно перевищує норму.

Аналіз проективної методики «Картина світу» показав такі тенденції:

1. «Планетарну» картину світу (зображення земної кулі та інших планет Сонячної системи, картина світу, яка базується на набутних знаннях) зображують 4% досліджуваних.

2. «Пейзажну» картину світу (зображений сільський або міський пейзаж із присутніми там людьми або тваринами, деревами, квітами, машинами тощо) – 8%.

3. «Безпосереднє оточення» (середовище навколо себе, свого будинку, або ситуація – те, що спадає на думку, несподівані образи, що йдуть від відчуттів людини) зображене на 46% малюнків;

4. Опосередкована, або «метафорична» картина світу (передано складний смисловий зміст) представлена в 32% випадках.

5. «Абстрактна», або схематична картина (відрізняється лаконізмом побудови у вигляді якогось абстрактного образу, знаку, символу) представлена на 10% малюнків.

За композиційною структурою малюнків більшість досліджуваних, а саме 74% зображають розрізнені, не пов'язані між собою елементи. Учасники бойових дій одразу включають в структуру картини світу загрозливі елементи без додаткової інструкції зі сторони дослідника. Загрозливі об'єкти представлені такими поняттями: «смерть», «війна», «літак», «танк», «зброя», «інвалідність», «шкідливі речовини» тощо. Учасникам бойових дій характерно зображення також таких категорій: сім'я (мама, тато, дружина, діти), соціальне оточення

(люди, друзі, вороги, війна), природа (сонце, дерева), тварини (голуб), техніка (танк, зброя), абстрактні поняття (любов, мир, ненависть), символіка (герб, прапор). Для учасників бойових дій характерним є відсутність зображення «Я» на малюнку, що може свідчити про ідентифікацію себе зі світом, в якому проживає людина.

Отже, під дією сильної психотравмуючої події змінюється структура картини світу: чоловіки, що перебували в бойових умовах, до загрозливих об'єктів відносять ті, що мають переважно техногенний характер. У структурі картини світу актуалізуються стійкі форми страху, пов'язані із заповіданням фізичної шкоди (нападу, війни), при цьому провідним є страх смерті.

У змісті картини світу трансформується сприйняття загрозливого об'єкта. Внаслідок генералізації страхів відбувається включення в коло загрозливих об'єктів в першу чергу тих, які безпосередньо пов'язані з об'єктами-стресорами, а вже потім – нейтральних; посилюється орієнтація на травмуюче минуле, виключаються

позитивні емоції, характерним є негативне уявлення про майбутнє.

Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців (Дацюк Н.)

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей сприйняття образу сім'ї в ментальності українців через визначення специфіки образу чоловіка та образу дружини. Застосовувались такі методи: ціннісний опитувальник Шварца, особистісний семантичний диференціал, авторська анкета для отримання уточнюючих даних про досліджуваного (стать, вік, освіта, особливості родинних стосунків, уявлення про сім'ю, а також про основні гендерні сімейні ролі чоловіка та жінки) [4; 7]. Емпіричні дані, отримані в процесі дослідження, представлені таблицею 2.

Можна констатувати такі відмінності: для юнаків більш значимою виступає цінність насолоди; для осіб старшого віку важливішими є цінності любові, поваги до старших та здоров'я. Дорослі оцінюють образ жінки вище по шкалі сили, однак шкала активності вище оцінюється юнаками. Для

Таблиця 2

Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців

Шкала	Різниця між середніми значеннями осіб юнацького віку та дорослими	Різниця між середніми значеннями осіб з неповних сімей та осіб з повних сімей	Різниця між середніми значеннями осіб з позитивним та негативним відношенням до громадянського шлюбу
<i>Сімейні цінності</i>			
Насолода	1,26±2,5*	2,0±3,3*	1,4±2,143*
Насиченість життям	0,2±0,3	1,6±2,3*	0,5±0,7
Традиції	-0,7±1,03	0,1±,1	0,0±0,000
Любов	-1,2±2,4*	0,0±0,0	0,8±0,952
Самодисципліна	0,06±0,14	0,5±0,9	0,3±0,307
Безпека	-0,13±0,3	0,7±1,7*	0,7±1,65*
Дружба	0,66±1,03	0,9±1,9*	0,3±0,502
Самостійність	-0,66±1,4	-0,2±0,*	0,2±0,309
Широта поглядів	0,53±0,83	0,0±0,0	0,3±0,429
Повага старших	-1,4±2,27*	0,3±0,5	0,2±0,287
Здоров'я	-0,66±2,09*	-0,2±0,4	-0,7±-1,769*
Чесність	0,26±0,5	0,3±0,3	0,8±1,272
Добррозичливість	-0,86±1,38	0,1±0,1	1,3±2,512*
Відповідальність	-0,6±0,9	0,7±1,7*	0,3±0,461
<i>Семантичний диференціал (образ жінки)</i>			
Оцінка образу	-2,8±1,72*	-0,2±0,116	2,9±1,3
Сила образу	-2,5±1,7	-0,1±0,04	4,0±1,9*
Активність образу	1,8±1,6	1,7±0,785	1,8±1,06
<i>Семантичний диференціал (образ чоловіка)</i>			
Оцінка образу	-1,7±1,1	0,5±0,2	3,4±1,7*
Сила образу	1,2±0,8	0,7±0,487	2,1±,89
Активність образу	1,4±1,0	1,3±,614	0,3±0,1

Примітка: ± – значення критерію Ст'юдента, * – достовірні значення показників.

старшого віку більш характерні значно вищі показники в позитивній оцінці образу жінки, ніж в юнаків.

Слід відзначити, що особливості сімейних цінностей дорослих носять соціально значимий характер (повага до старших, безпека сім'ї, доброзичливість і т.д.), тоді як перевага цінностей юнаків більше пов'язана з особистісним розвитком, власними інтересами та задоволенням власних потреб. У дорослому віці найбільше цінуються категорії любові, поваги; вище оцінюється образ жінки з точки зору привабливості, симпатії та її домінування. Можна виокремити наступні тенденції в сімейних цінностях, а також у сприйнятті образу чоловіка і жінки в групах осіб із повними та неповними сім'ями. Особи з неповних сімей частіше обирають такі цінності, як насолода та відповідальність. В особливостях сприйняття образу чоловіка і жінки визначено наступні тенденції. Особи з повних сімей більш позитивно оцінюють образ жінки, а також надають йому вищі оцінки по шкалі сили. Особи з неповних сімей наділяють образ жінки більшою активністю. Образ чоловіка оцінюється позитивніше, розцінюється як більш активний і сильний особами з неповних сімей.

Різниця між вибором сімейних цінностей осіб із позитивним і негативним ставленням до громадянського шлюбу має наступні тенденції. Зокрема, для осіб, що позитивно ставляться до громадянського шлюбу, важливішими є цінності насиченості життя, любові, самодисципліни, дружби, самостійності, поваги до старших, чесності і відповідальності. Визначено, що такі досліджувані частіше обирають як значимі наступні цінності: насолоди, безпеки і доброзичливості. Для осіб, що негативно ставляться до громадянського шлюбу, більш важливою видається цінність здоров'я. Образ жінки для осіб, що схвально ставляться до громадянського шлюбу, є більш позитивним і наділений більшою активністю, ніж у досліджуваних, що негативно сприймають громадянський шлюб. Визначено, що досліджувані, які підтримують громадянський шлюб, наділяють образ жінки більшою силою. Аналізуючи особливості сприйняття образу чоловіка досліджуваними, що схвально ставляться до громадянського шлюбу, можна означити наступну тенденцію. Такі досліджувані частіше наділяють чоловіка силою і активністю. У даній групі виявленні достовірні відмінності в більш позитивному сприйнятті образу чоловіка.

Таким чином, встановлено, що в дорослому віці найбільше цінуються категорії любові, поваги; вище оцінюється образ

жінки з точки зору привабливості, симпатії та її домінування. Особи з неповних сімей найбільше цінують такі сімейні цінності, як насолода, насиченість життям, безпека, дружба. Виявлено, що особи з позитивним відношенням до громадянського шлюбу надають перевагу наступним цінностям: насолода, безпека, доброзичливість, домінування жінки, привабливість чоловіка.

Феномен страждання в архетипічних уявленнях українців (Лимар Т.)

Мета роботи полягала у визначенні поняття архетипу, з'ясуванні місця страждання в архетипічних уявленнях українського народу та його впливу на колективне несвідоме нації [2; 3]. Дослідження феномену страждання в архетипічних уявленнях здійснювалось за допомогою спеціально розробленої анкети та анкети, розробленої на основі методу семантичного диференціалу Ч. Осгуда. В анкеті респонденту пропонувався оцінити прояв наведених понять у сучасному житті української нації (біда, плач, біль, смерть, журба, страждання, війна, неволя, боротьба, жертвність, лихо, страх, безпомічність). Ці поняття були отримані в результаті змістового аналізу української писемної творчості, а саме пісень, дум та балад. Метод відкритого анкетування спрямований на виявлення схильності до віктимної поведінки та визначення рівня знань, які стосуються поняття віктимності. Дослідження рівня віктимності особистості було проведено за допомогою методики «Склонність к віктимному поведінню».

У процесі дослідження отримані наступні дані. Серед опитаних респондентів 80% вважають, що українському суспільству притаманні такі ознаки: «біда», «плач» та «біль». 93% опитаних асоціюють українське суспільство з поняттям «смерті»; 67% – з поняттям «журба»; 87% – «страждання»; 100% – «війна». Також українці асоціювали суспільство з поняттями «воля» (53%), «боротьба» (100%) «жертвність» (79%), «лихо» (87%), «страх» (53%) та «безпомічність» (47%). Можемо констатувати, що українці наділяють суспільство ознаками страждання, проте асоціюють власну націю також із поняттями боротьби та волі. Гіпотетично це пов'язано з дещо ірраціональними уявленнями про рівень віктимізації суспільства в цілому. Аналіз анкетних відповідей респондентів свідчить про високий рівень їх віктимності (виконання вимог керівника, купівля товару після перегляду реклами тощо) та необізнаність у питанні віктимності та віктимізації (поняття готовності бути жертвою оцінюється як позитивне явище, виявлення хоробрості та сміливості, самопожертви заради великої мети).

На наступному етапі визначався зв'язок феномену страждання та схильності до віктимної поведінки, особливостями її прояву. Виявлено достовірні відмінності в архетипічних уявленнях осіб із високим та низьким рівнем віктимності за такими характеристиками: «біда», «плач», «біль», «страждання», «неволя», «лихо», «страх». Група осіб, які мають високий рівень віктимної поведінки, вбачають у суспільстві менше прояву «біди», «плачу», «болі», «страждання» і «боротьби», ніж група з низьким рівнем. Тобто зазначені ознаки високого рівня віктимності суперечать суб'єктивним поглядам українців на характеристики свого суспільства. Під час аналізу видів віктимної поведінки отримано наступні результати. Активна віктимна поведінка прямо корелює з «плачем» та «стражданням»; негативно – з «бідою». Респонденти бачать у суспільстві «плач» та «страждання», проте вони не бачать того, що викликає ці почуття.

Ініціативна віктимна поведінка обернено корелює з характеристиками «смерть», «страждання» та «війна»; прямо з поняттям «безпомічність». Можливим поясненням може стати теза про те, що наша психіка запрограмована захищати себе, і наявність в суспільстві понять смерті та страждання може нею заперечуватись. Пасивна віктимна поведінка виявляє прямий кореляційний зв'язок із характеристиками «біда», «біль», «журба», «неволя», «безпомічність». Особи, що належать до даної групи, схильні до залежної, безпорадної поведінки, не схильні чинити опір негативним діям інших. Некритична віктимна поведінка прямо корелює зі «страхом» і «безпомічністю»; негативно – з характеристиками «біда», «плач», «журба», «страждання» та «війна». Отже, некритична віктимна поведінка характеризується невмінням правильно оцінювати життєві ситуації.

Реалізована віктимна поведінка має обернену кореляцію з характеристиками «жертвність» та прямий зв'язок з «плачем», «болем», «стражданням», «неволею» і «страхом». Особи, що вже потрапляли до ситуацій, в яких ставали жертвами, цілком справедливо можуть відчувати весь спектр зазначених негативних емоцій. У той же час вони заперечують поняття жертвності в суспільстві. Це є класичним описом

віктимної особистості: на неусвідомлюваному рівні вона проявляє готовність бути жертвою, проте на свідомому рівні заперечує себе як таку.

Висновки. Отже, виявлено: українці наділяють суспільство ознаками страждання (біда, плач, біль, смерть, журба, страждання, війна, неволя, боротьба, жертвність, лихо, страх, безпомічність), проте асоціюють власну націю також із поняттями боротьби та волі; об'єктивні показники віктимності в групі з її високим рівнем суперечать суб'єктивним поглядам українців на характеристики свого суспільства.

Перспективою подальших досліджень є теоретичне визначення тих галузей психічного, яким не приділялось достатньо уваги досі. Також актуальним та цікавим є питання розробки якісного інструментарію дослідження. Особлива увага при цьому повинна звертатись на особливості української ментальності та соціальну проблематику суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичатін С. Символи та міфи. Культурологічна концепція К. Юнга / С. Бичатін // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 60.
2. Голянич М. Проблема національної свідомості та духовності українців: україноцентричний вимір / М. Голянич // Нові права. – 2009.
3. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 60–62.
4. Круглова Н.А. Трансляция образа идеальной семьи от матери к ребенку как условие развития просоциального поведения / Н.А. Круглова // Материалы Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи». В 2-х частях. – Часть 1 / под общей редакцией доктора психол. наук В.К. Шабельникова и кандидата психол. наук А.Г. Лидерса. – М., 2003 – 328 с.
5. Панкова Н.В. Образ семьи у детей – дошкольников из семей «группы риска» / Н.В. Панкова // Семейная психология и семейная терапия – 2002. – № 2. – С. 3.
6. Шевченко Н.О. Особистість молодшого школяра / Н.О. Шевченко // Психологічний інструментарій. – Київ : ГЛАВНИК, 2008. – 127 с.
7. Циганчук Т.В. Особливості уявлення про сім'ю в ментальності українців / Т.В. Циганчук, Н.О. Дацюк // Педагогічний процес: теорія і практика. Психологія.: зб. наук. праць. – К. : «Едельвейс», 2015. – Вип. 3-4/ – С. 82.